

ÉRTÜNK ÉLTEK ÉS HALTAK

A nyájáért veszejtett Gachal János püspök és ifj. Thomka Károly esperes mártíromsága

A PÜSPÖK ÁLDOZAT

Gachal János Torontálvásárhelyen (Bebelyacsa, Debellács) szolgáló református esperest 1942. december 23-án a bánági részen szolgáló lelkészek a Pancsován (Pancsevo) tartott összejövetelükön püspökké választották. A nagy tekintélyű lelki vezető nem egészen két esztendeig töltötte be ezt a hivatását, hívei, lelkésztársai és egyháza – sőt még az is mondható, hogy az egész bánági magyarság – egyöntetű meglepedésére. Azután eltűnt. Mintha senki sem tudta volna, hova lett. Késő éjjel küldönc útján átkértek a paplaktól a szomszédos községébe épületébe, és onnan nem jött ki. Aki mégis tudta, mi lett vele, az hallgatott. Rejtélyes sorsának tudói kétfélek voltak: az eltűntetői és a véletlen szemtanúk. Az eltűnése napját akkor mindenki ismerte, de senki sem gondolt azzal, hogy föl kellene jegyezni. Az 1944-es halotti anyakönyvi bejegyzés alapján megállapítható, hogy a november 12-i keltezésű halálesetét még ő írta be, a következő, november 17-eit pedig legközelebbi munkatársa és bizalmasa, a ma is sokak emlékezetében élő és gyakran emlegetett néhai Vitkay Gyula kántortanító. Az anyakönyvekben semmi sem utal arra, miért nem a püspök, hiszen torontálvásárhelyi lelkészi szolgálásának kezdete, 1922. július 2-ától szinte mindig ő intézte a hivatalos ügyeket. Az egyház bácskai püspökségének a bácskai Bácsfeketehegyen (Feketics) lévő központjában Ágoston Sándor püspök ezt jegyezte föl Gachal János lelkész törzslapjának a „szolgálatára megszűnt” rovatába: „Meghalt 1944. XI. ?”

A rejtélyes eltűnés a titói Jugoszlávia – tegyük idézőjelbe a kifejezést – „felszabadításának” elején játszódott le. Az esemény idején szigorú katonai igazgatás volt hatályban a bánági, a bácskai és a drávaszögi részekben, bevezetéséről a rendeletet személyesen Tito kommunista vezér és tekintélyes fölszabadító hadvezér egy hónappal korábban adta ki, éppen arra hivatkozva, hogy elejét vegye a hasonló eltűnéseknek. Torontálvásárhelyen október vége óta Németh Péter kommunista párttitkár volt a hatalom legfőbb képviselője. Az országban, így a faluban is mindenért a párt felelt. Mindent a párt irányított. A hadsereget is. Mit tudhatott a falu felelőse a legtekintélyesebb polgár történetéről? Semmit. Az történt, hogy aznap éjjel, amikor a magyar püspök eltűnt, a magyar párttitkárnak éppen Nagybecskerekre kellett utaznia. Neki akkor éppen nem kellett otthon tartózkodnia, hiszen eléggé ismert dolog volt, milyen végtelen hálával tartozik a tiszteletes úrnak. Családját az éhhaláltól mentette meg egykor. Németh Péter a hajnali vonattal érkezett vissza a Nagybecskereken tartott éjjeli titkos pártülésről, s már a vasútállomáson értesült a rejtélyes eseményről. A történet azzal folytatódik, hogy egy évvel az után, hogy a tiszteletes eltűnt, a párttitkár már nem élt. Halála szoros összefüggésben áll a püspök körüli rejtélyes eseményekkel. Németh Péternek ugyanis hiába üzengettek tekintélyes kommunista vezértársai, olyan személyek, akikkel a börtönben kötött szoros barátságot. Köztük volt Tito, Moša Pijade fő jogszakértő és más, ekkoriban már országos vezetői posztot betöltő személyek: Péter! Ne kutássz az eltűnt pap után! Van neked ennél súlyosabb föladatod is! Ő csak nem hagyta, és kereste egykori jótévőjét. E kitartó keresés okáról részletesen nyilatkozott Péter fiatalabbik fia, az 1925-beli Gyula. Az 1990-es évek legelején, nem sokkal halála előtt mondta el a történetet.

Édesapja tekintélyes kommunista múltjának köszönhetően ő 1945 közepétől meredeken emelkedő karrier előtt állott. Ki volt jelölve, hogy Moszkvába küldik katonatiszti akadémiára. A harmincas években, apja börtönéveinek kezdetén valaki jelentette a lelkésznek: „Tiszteletes úr! A Németh Péter gyerekei éhen fognak veszni.” Semmi vagyonuk nem volt, édesanyjuknak sem szakmája, sem rendes munkája. A tiszteletes úr megszervezte: a falu szélén, a nyomorúságos bérházban lakó Németh család számára a kiskapuban minden reggel ott volt egy háromliteres tejeskanna tele tejjel, mellette egy hatalmas kenyér. A Jancsi és Juliska meséjét, esetleg a bibliai, az Illés prófétát tápláló holló esetét idéző történet.

A mártír lelkész egyik unokája, az Újvidéken élő özvegy Farkas Lászlóné Mohácsi Ilona a második évezred első éveiben az események kutatójának ezt nyilatkozta az eltűnés idejéről és lényegéről: „Tudomásom szerint [november] 17-én vitték el.”

Miért vitték el? Nem tudták róla, hogy mik az érdemei?

Valójában tehát mégsem tűnt el! Valakik elvitték.

Ez az unoka erről is szólt.

„Nagyatám olyan ember volt, aki halála után is embert mentett. A vejét, édesapámat.”

A szintén mesés történet lényege.

A vő, Mohácsi Imre Törökkanizsán élő jómódú gyógyszerész rákerült azoknak a névsorára, akiket likvidálni kellett. Letartóztatták, bevitték a községházára, s vele is úgy bántak, mint a többi kivégzendővel: verték, kínozták. Likvidálása előtt azonban néhány örrrel hazakísérték, hogy leltározzák a család tekintélyes vagyonát. Munka közben a különítmény vezetője meglátott egy meglehetősen nagy méretű, egy lelkészi ornátusban pózoló személyt ábrázoló festményt a falon. Megkérdezte a patikust, ki neki az az illető. Miután megtudta, hogy az apósa, közölte, hogy akinek ilyen apósa van, az nem lehet bűnös. Vissza sem vitték a börtönbe. Börtönben lévő fogolytársainak tekintélyes csoportját likvidálták, s a vasútállomás közelében tömegsírban hantolták el őket.

A likvidálás

Több tanú beszélt arról, hogy értesülése szerint a nagytiszteletű püspök urat agyonkínozták, agyonverték. Szemtanú ugyan nem akadt, fölтанú azonban igen. Bakator János egykori presbiter, az áldozat sorsának helyi kutatója közölte erről írásba foglalt hiteles részleteket.

Sokan sejtették, sokan bizonyosra vették, hogy Gachal püspök életveszélyben van. Közülük többen erősen biztatták, hogy egy időre rejtőzködjön el, esetleg meneküljön el a faluból. Határozottan kijelentette, hogy a híveit nem hagyhatja. Annyit tett, hogy megbeszélte néhány szomszédjával, ha azt látják, hogy a paplak zsalugátereire reggel nem lesznek kinyitva, akkor baj van. Nagyon szerették és tisztelték. Tudták róla, hogy ő is szereti a híveit, az egész falut, nem is csupán a saját nyáját, de még a hitetleneket, az istentagadókat is. Néhány közismert történet terjedt el róla. Vonaton, noha ehhez joga volt, nem szeretett első osztályon utazni, mert ott nem találkozhatott emberekkel. Ritka ráérő idejében ki szokott ülni a paplak elé helyezett padra, s maga mellé ültette a ráérő járókelőket, hogy meghittent beszélgessenek. Színdarabokat írt, s az előadásban maga is szerepet vállalt. Egyikben például Rákócziét. 1941-ben közreműködött abban, hogy a vasútállomásra a templom felé vezető út végén diadalkaput állítsanak a majd bevonuló honvédeknek. A magyar hadsereg az ő számára nem volt idegen, hiszen tiszti rangban tábori lelkészként szolgált az első világháború idején. A zsidók üldözésének éveiben több antitadált keresztlevelet hamisított, s több zsidó ismerőst sikerült megmentenie.

Az említett Bakator János kutatásának eredményéből tudni haláláról és nyughelyéről az alábbiakat.

Beidézésének éjszakáján szenvedett kínhalált. Azon az éjjelen ugyanis a községházára berendeltek több fiatal is írnoki munkára, közöttük volt egy Balog Károly nevezetű is. Késő éjszakáig dolgoztak, s munka végeztével indultak volna haza az emeleti irodából, a lépcsőházban azonban egy fegyveres őr megtiltotta nekik, hogy lejőjjenek a lépcsőn. Amíg ott várakoztak, hallhatták, hogy az őr néhány szerb szót váltott a községháza udvarán örködő társával. Az udvaron volt a börtönül szolgáló melléképület. A beszélgetés magyar szavai:

„Készek?

Az öreg már kész. A fiatalabb még kínlódik.”

Ugyanazon az éjszakán két puskás partizán verte föl álmából Kovács Antal családját. Megparancsolták neki, hogy kocsival-lóval azonnal menjenek a községháza elé. A Sándor nevezetű idősebbik legény ment el velük egy kuli néven ismert könnyű parasztszekérrel. A fiút ott leparancsolták a kocsiról, fölment az épületbe, a kocsit pedig – hallotta – elhúzták a lovakkal, nem tudja, hova. Jó idő múlva visszahajtották a fogatot, ő fölült rá, hazament és lefeküdt. Reggel az édesapja rákérdezett, hol járt, hiszen a kocsideszka csupa vér. Persze ő erről nem tudott számot adni. Egy újabb tanú, Dömény Péterné Kovács Eszter 1996-ban azt közölte, hogy édesapja a vérengzés után rá akarta beszélni Rác Mihályt, a falu akkori vezetőjét, hogy titokban ássák ki Gachal tiszteletes úr tetemét a nyugati temető árkából. Az apja bizonyosan tudta, hogy ott porlad. A tanú többek jelenlétében meg is mutatta, az ároknak körülbelül melyik részén kell keresni.

Emléktábla

Torontálvásárhelyen 2006. július 17-én domborműves arcképpel díszített táblát avattak a mártír tiszteletére.

Móricz Attila lelkipásztor és Laskai Sámuel gondnok szervezték. Képviseltette magát azoknak a magyarországi helységeknek az önkormányzata és gyülekezete, amelyekből a török kiűzése után, 1768 és 1774 között a falut telepítették: Makó, Szentés, Gyoma és Hódmezővásárhely. Az alkalmi istentiszteletet Marton Károly magyarittabéi esperes lelkész tartotta. Csete Szemesi István püspök mint elődjéről emlékezett meg Gachal püspökről, e sorok írója pedig a mártír életrajzának kutatójaként szólt. Kószó Péter, Hódmezővásárhely alpolgármestere mondott avatóbeszédet. A falu és a gyülekezet múltjáról könnyű volt röviden elmondani az adatokat, hiszen Gachal lelkipásztor 1938-ban megírta a falu történetét abból az alkalomból, hogy akkor volt százéves a messze környék legnagyobb és legszebb református temploma, a torontálvásárhelyi. A mártírt ábrázoló domborművet Hódmezővásárhely segítségével lehetett elkészíteni, hiszen – amellet, hogy a kibocsátó város anyagilag is támogatta a vállalkozást, Návay Sándor szobrászművész – az igen sikeresen megtervezett és kivitelezett arcképes dombormű alkotója szintén vásárhelyi.

A mártír hívei és azok leszármazottai, valamint mai tisztelői az emlékmű elkészítésével és a körülötte kialakított kicsi Gachal-teremmel méltón emlékeztetik az utókort példás életű lelkészünkre. Van azonban még egy nagy adósságunk iránta. Hogyan is fogalmazta ezt meg a már idézett Dömény Antalné Kovács Eszter az édesapja szavait idézve 1944 végéről: „Gyere, éjjel, amikor legjobban alszik a népség, vegyük ki, és legyen itt eltemetve a temetőben, mert ide kíváncozott.” Ma már nem kell titokban, a sötétség leple alatt cselekednünk. Az emléktábla avatásán jelen volt Antalfalva (Kovačica) község elnöke. Ő is tudta, hogy olyan lelkészről van szó, aki nemcsak a saját nyáján segített. A tettesek is porladnak már, a kihantolást nem fogja ellenezni senki. Két, megbékélésre vágyó ország érdeke, hogy megtörténjen. Mindkettő történései és népei megtanulhatták a hasonló hősök sorsát ismerve, hogy a múltat, annak legfájdalmasabb részleteit nem törölni kell, hanem feltárni.

Ifjú THOMKA KÁROLY ESPERES, A MÁSIK ÁLDOZAT

Félelmetesen hasonló, de még rejtélyesebb esemény az, ami Torontálvásárhelytől délre, légvonalban huszonöt-harminc kilométerre Vojlovicán, magyar nevén Hertelendyfalván, egy másik tekintélyes református közösség szintén tekintélyes lelki vezetőjével, ifjú Thomka Károllyal történt. Róla szemtanú soha nem nyilatkozott, hosszú özvegységet megélt élete párja sem, de valójában ő is legfeljebb csak annyit tudott, hogy jöttek érte fegyveres partizánok, bekérették a városba, Pancsovára rövid beszélgetésre, és soha sem tért haza. A történetekről az egyházi dokumentumok között senki sem talált semmiféle bejegyzést.

Az újvidéki Magyar Szó napilap 1990. október 14-étől kezdődően 1991. február 27-éig e sorok írójának neve alatt folytatásokban közölt dokumentumokat a délvidéki vérengzésről, s ez a tényfeltárás sokakat fölbátorított, hogy maguk is közvégyék, amit tudnak róla. Pancsováról január 16-án gépirással az alábbi szöveg érkezett. Mint az utolsó sorából látható, írója nem kívánta a nevét közzétenni, számomra azonban szinte bizonyos, hogy a szerző néhai Kocsis Antal, akkoriban Pancsován szolgáló tiszteletes volt. A levél aljára rá is írtam ceruzával: „Kocsis Antal?” Később ezt újabb beírással kiegészítettem: „Volt pancsovai lelkész.” Néhány év múlva személyes ismeretségbe kerültünk, megfeledeztem azonban arról, hogy ezt a föltételezést tisztázzuk. Az érthetőség érdekében közölni kell, hogy 1944-ben Pancsova város és Hertelendyfalva két különálló közigazgatási egységet alkotott, időközben azonban a város bekebelezte a jóval kisebb falut.

Íme a levél ifjú Thomka Károly tiszteletesről.

„Hertelendyfalvi (vojlovici) református lelkész volt. 1944 őszén túnt el. Özvegye, a 91 éves Viktória tiszteletes asszony még él Újbelgrádban, az egyik lányánál.

Azon a napon, amikor a családtagjai utoljára látták, két férfi jött érte, és elvezették. A valahonnan éppen hazafelé tartó fia, látván, hogy édesapját két civil kíséri, titokban követte őket. Egészen Pancsováig vezették, a börtön épületébe. Onnan kiszabadult rabok mesélték, hogy még napokig látták, ebéd alkalmával. Majd többé nem. Állítólag a szlovák evangélikus pappal tévesztették össze. Mások szerint a helybeli két pap közül az egyiknek meg kellett halnia. Ismét mások szerint unokaöccsét, a későbbi debellácsi református lelkészt keresték, Thomka Viktort, s vele tévesztették össze.

Ártatlan volt. A légynek sem ártott, mondják ma is a hertelendiek. Mindig az ő székely népét védte: a régi Jugoszlávia adórendszerének túlkapásai ellen is. Sokszor sírva jöttek hozzá egyháztagok: nincs miből adót fizetniük. Többször saját zsebébe nyúlt családja tudtán kívül, holott három lánya és egy fia volt. Azt mondják, hogy ha neki nem volt, annyira hitt az embereknek, hogy az egyházából adott kölcsön, s sokszor nem adták meg, nem bírták, vagy volt olyan, hogy kihasználták jólelkűségét, és saját zsebéből kellett pótolnia a vissza nem fizetett kölcsönt.

Politikával sohasem foglalkozott, senkinek sem ártott. Talán ártatlanságát sem bizonygatta, amikor vallatták, bízott az emberekben, bízott valószínűleg az utolsó pillanatig abban, hogy raboskodása tévedés, majd minden jóra fordul! Így következtetnek az egyszerű hertelendiek. Sokak véleménye ez.

Azt is mesélik, hogy volt egy magyar ember, Rontó Pál, aki egy kis italért bármit hajlandó volt elkövetni. Többen mondják, hogy még életében mesélte – még akkoriban meghalt az alkohol hatása következtében –, sőt dicsekedett, hogy részt vett sokak kínzásában és kivégzésénél is jelen volt. Valószínű, hogy az ilyen alkalmak utáni piszkos munkát, tetemek eltakarítását bízták rá, s ehhez még hozzádicsekedett. Ez az ember dicsekedett többek közt azzal, hogy a tiszteletes kínzásáról is tudott.

A család hallgat, nem hajlandó a fájdalmas sebeket feltépní az adatközlés által. A nép számon tartja szelíd lelkű pásztorát...

(Az adatok közlője névtelen óhajt maradni.)”

Özvegyéről kurta értesülést kaptam 2016. június 27-én a Belgrádban élő közeli rokontól, Thomka Ágnestól.

„Thomka Károlyné Viktória néni Makón született 1897-ben, 1919-ben érkezett Hertelendyfalvára. Belgrádban, Ilona lányánál hunyt el. A 30-as évektől mint felelősségteljes papné a helyi magyar asszonyok körében népművelő tanfolyamokat szervezett, kézimunkacsoportot alapított. A pancsovai Nők a Békéért Csoport (Ženska mirovna grupa) a város neves asszonyai között tartja számon, akik sokat tettek a közösség felemelkedése érdekében – kimondottan a magyarok körében. 2008-ban egy kiadványuk szép megemlékezést tartalmaz róla, a címlapon a fényképével, amelyen fiatal asszonyként lányokkal van körülvéve, akikkel foglalkozott.

Férje eltűnése nagyon súlyos sebet hagyott életükön, nagyon nehéz körülmények között maradt gyermekeivel, ezért volt, hiszem, hogy méltósággal, de magában viselte fájdalmát.”

A THOMKÁK

A Délvidéken, az Al-Duna területén élő Thomka családnak három neves tagját ismerjük. Idősebb és ifjabb Károlyt, valamint Viktort. Mindhárman kiváló lelkészei voltak az ide telepített székelyeknek. Sorsunkról, életrajzukról Kalapis Zoltánnak a háromkötetes műve, az Életrajzi kalauz alapján tájékozódhatunk. (Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2002–2003.)

A XIX. század nyolcvanas éveinek elején Magyarországon mozgalom indult a bukovinai öt magyar falu megmentésére. A települések egyikében, Andrásfalván 1878-tól az idősb Thomka Károly néven emlegetett lelkész szolgált. (Tápiószentmárton, 1829. január 11. – Hertelendyfalva, 1905. június 20.). Elkötelezett hívévé vált az áttelepítésnek. 1881-ben el is jött a mai Hertelendyfalva, Sándoregyháza és Székelykeve területére, mintegy ezer főt hozva magával, nem sokkal később pedig újabb telepesek érkeztek még. Kalapis írja jellemzésére: Az utókor „telepítő Thomka”-ként, „telepítő tiszteles”-ként őrizte meg emlékezetében. Jó tudni róla, hogy a negyvennyolcas forradalomban Bem hadseregében szolgált. Elsőszülött fia, ifjabb Thomka Károly (Pitesti, 1875. október 29. – Pancsova, 1944. november 15.) nem sokkal az áttelepülés előtt jött a

világra. A család az akkori Vojlovica területén telepedett le, amely falu nem sokkal később hálából a telepítést segítő Hertelendy József Torontál megyei főispán nevét vette föl. Kalapis szerint kár volt a nevet megváltoztatni, mert „a Vojlovica egy ősi, honfoglalás kori személy nevét őrzi – a Vojla vagy Bojla olvasatú nemzetségfőét –, akinek a neve rajta van a szentmiklósi aranykincs egyik edényén is.”

A harmadik neves Thomka keresztnéve Viktor volt. (Vojlovica, 1913. január 5. – Debelyacsa, 1968. június 26.) Ő is sok üldözést szenvedett, pedig a második világháború vége felé jelentős szerepet játszott abban az erőfeszítésben, amelyet az akkori Magyarország fejtett ki a magyar különbéke-próbálkozások során. Az 1943–44-es években újságíróként dolgozott Ankarában, s közreműködött Szentgyörgyi Albert Nobel-díjas tudósunk küldetésének lebonyolításában, amelynek az volt a célja, hogy megteremtsék a kapcsolatot a nyugati hatalmakkal. Nem kizárható, hogy ez volt az egyik oka annak, hogy 1948-ban, debelyacsai szolgálata idején Titóék három évre bezárták. Másik igazi ok pedig az volt, hogy nem sokkal az ifjú Thomka Károly eltűnése után egy évig lelkészkedett Vojlovicán, majd ezt követően haláláig a másik mártír, Gachal János szolgálati helyén. Elképzelhetetlen, hogy ne ismerte volna mindkettőjük tragikus történetét, s az is, hogy ezt kutatta, talán megpróbálta dokumentálni is.

Meg kell még magyarázni, miért kellett a bánsági részeknek 1942-ben külön egyházmegyét alakítani és püspököt választani.

Közismert, főntebb említettük is, hogy a várakozások ellenében 1941-ben a bánsági részek nem kerültek vissza magyar fennhatóság alá, hanem a német megszállás alá került Szerbia részeként működött, de afféle német protektorátusi jogállásban. Emiatt a Bácsfeketehegyen székelő Ágoston Sándor püspök szerbiai híveivel és lelkészeivel nem tudta tartani a kapcsolatot. Kézenfekvő volt az új egyházmegye megalakítása, annak ellenére, hogy a német hatóságnak ez sehogyan sem tetszett. Lett is ebből diplomáciai bonyodalom, többek között azért, mert a német hatóságokat az egyház nem is tájékoztatta a szándékról. Gachal esperesnek egyébként volt már tapasztalata egyházalakításban. A Református Világszemle 1932. májusi számában Macedóniai magyar reformátusokról címmel egy tudósítás jelent meg. Ebből a cikkből kiderült, hogy a királyi Jugoszláviában a magyarok által lakott területeken élők négy-öttször akkora adót fizettek, mint a más mezőgazdasági vidékeken élők. Emiatt sok torontálvásárhelyi földműves odahaza eladta a földjét, s a kapott összegen az ország részét képező Macedónia területén tízszer nagyobb földművelésre alkalmas területet tudott vásárolni. Tömegesen mentek Torontálvásárhely református vallású földművesei Macedóniába. Gachal erre fölfigyelt, s harmadmagával – Vass Antal pancsovai lelkésztársával és Somogyi Benjamin nyugdíjas vasutassal – elutazott hozzájuk, hogy megszervezze lelki ápolásukat. Röviden szólva: ennek az lett a vége, hogy 1932. március 15-én megalakították a Macedóniai Magyar Református Egyházat, melynek az a helység lett a központja, ahol az oda vándorolt debelyacsai reformátusok éltek, egy Szopot nevű falu.

Vajon ma van-e Szopot területén ennek bármi nyoma is?
Újvidéken, 2016. július 12-én.

Matuska Márton